

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

УДК 811.161.3'282.4+811.161.2'282.4

Валатоўская Ніна Аляксандраўна

**Прадметная лексіка блізкароднасных моў:
семантычная арганізацыя
(на матэрыяле назваў страў у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах)**

Аўтарэферат дысэртацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук
па спецыяльнасці 10.02.03 – славянскія мовы

Мінск, 2009

Работа выканана ў Беларускім дзяржаўным універсітэце

Навуковы кіраўнік –

Рудэнка Алена Мікалаеўна, доктар філалагічных навук, прафесар, прафесар кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага універсітэта

Афіцыйныя апаненты –

Коваль Уладзімір Іванавіч, доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры рускага, агульнага і славянскага мовазнаўства УА “Гомельскі дзяржаўны універсітэт імя Ф. Скарыны”

Супрун-Бялевіч Лідзія Расціслаўна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дацэнт кафедры рускай мовы Беларускага дзяржаўнага універсітэта

Апаніруючая арганізацыя –

УА “Беларускі дзяржаўны педагагічны універсітэт імя Максіма Танка”

Абарона адбудзецца “17” снежня 2009 г. у 14 гадзін на пасяджэнні савета па абароне дысертацый Д 02.01.24 пры Беларускім дзяржаўным універсітэце па адрасе: 220050, г. Мінск, вул. К. Маркса, 31, аўд. 62; тэлефон вучонага сакратара 222-36-02.

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы Беларускага дзяржаўнага універсітэта.

Аўтарэферат разасланы “11” лістапада 2009 г.

Вучоны сакратар
савета па абароне дысертацый

С.А. Важнік

КАРОТКІЯ ЎВОДЗІНЫ

Прадметная лексіка блізкароднасных моў характарызуецца шэрагам асаблівасцей, і назвы страў – прыдатны матэрыял для выяўлення гэтых спецыфічных рыс. Беларускія і ўкраінскія дыялектныя слоўнікі змяшчаюць багаты матэрыял такога кшталту. Даследаванне дыялектных назваў ежы з’яўляецца каштоўным не толькі ў лінгвістычным аспекце, але і ў суадносінах з гісторыяй і этнаграфіяй – да гэтай высновы вядзе абрадавае ўжыванне шэрагу страў.

Дадзеная дысертацыя выканана ў рэчышчы такіх лінгвістычных дысцыплін, як лексікалогія, дыялекталогія і этналінгвістыка. Актуальнасць работы абумоўлена адсутнасцю цэласнага параўнальнага лінгвістычнага даследавання дыялектных назваў страў блізкароднасных (беларускай і ўкраінскай) моў, якое можа быць карысным для глыбокага разумення ўзаемаадносін двух народаў, іх этнакультурных, гістарычных і грамадскіх асаблівасцей.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Сувязь работы з буйнымі навуковымі праграмамі (праектамі) і тэмамі

Дысертацыйная работа выканана на кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў межах дзвюх навукова-даследчых тэм: тэмы “Беларуская мова сярод іншых моў: сістэма, развіццё, узаемадзеянне” дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў, дзяржаўнай праграмы фундаментальных даследаванняў на 2006-2010 гг. (№ дзяржаўнай рэгістрацыі 20061689); тэмы “Славянскія мовы ў кагнітыўным аспекце”, зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь на 2006-2010 гг. (№ дзяржаўнай рэгістрацыі 20062056).

Мэта і задачы даследавання

Мэта даследавання – выявіць заканамернасці семантычнай арганізацыі дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў.

Дасягненне пастаўленай мэты прадугледжвае вырашэнне наступных **задач**:

1. Вылучыць кампаненты значэння, рэлевантныя для тыпалогіі назваў страў у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў.
2. Распрацаваць комплексную класіфікацыю дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў.
3. Выявіць выпадкі міжмоўных супадзенняў і міжмоўнай (беларуска-ўкраінскай) полісеміі і аманіміі.
4. Вызначыць тыповыя мадэлі семантычнай арганізацыі полісемантаў, якія называюць стравы, у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах.
5. Вызначыць тыповыя спосабы матывацыі найменняў страў у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў.
6. Выявіць суадносіны дыялектных назваў страў, якія выкарыстоўваюцца ў сямейнай і каляндарнай абраднасці беларусаў і ўкраінцаў.

Аб'ектам даследавання з'яўляюцца дыялектныя назвы страў беларускай і ўкраінскай моў, вылучаныя шляхам суцэльнай выбаркі з дыялектных слоўнікаў, дыялектных атласаў беларускай і ўкраінскай моў, а таксама асобных навуковых даследаванняў. **Прадмет** даследавання – сістэмныя адносіны ў межах лексіка-семантычных палёў дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў. **Матэрыялам** даследавання з'яўляюцца 2786 лексем (бел. 1649; укр. 1137), прадстаўленых у дыялектных слоўніках беларускай і ўкраінскай моў. У рабоце выкарыстоўваюцца наступныя **метады** даследавання: апісальны, супастаўляльны, статыстычны, метады кампанентнага аналізу; элементы метадаў лінгвагеаграфіі і этналінгвістычнай інтэрпрэтацыі.

Палажэнні, якія выносяцца на абарону

1. Назвы страў у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў – аб'ёмныя лексічныя сістэмы, якія, у адпаведнасці з прынцыпамі апісання прадметнай лексікі, сістэматызуюцца паводле розных параметраў – кампанентаў значэння, рэлевантных для іх тыпалогіі: **а)** асноўны зыходны прадукт (мука / мяса / сала / рыба / бульба / яйка / малако / крупы / агародніна); **б)** кансістэнцыя (густыя / рэдкія (негустыя)); **в)** ступень складанасці прыгатавання (простыя / складаныя); **г)** спосаб спажывання (сырыя / смажаныя (вараныя)); **д)** тэмпература спажывання (гарачыя / халодныя); **е)** час спажывання (снеданне / абед / вячэра).

Аналіз кампанентаў лексічнага значэння дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў дазваляе сцвярджаць, што групы назваў страў могуць быць створаныя толькі з улікам усіх (ці пераважнай большасці) кампанентаў значэння.

2. Дыялектныя назвы страў беларускай і ўкраінскай моў у адпаведнасці з распрацаванай комплекснай класіфікацыяй падзяляюцца на тры асноўныя групы: **а)** агульныя назвы страў (бел. 107; укр. 46); **б)** назвы густых страў (бел. 1314; укр. 972): назвы страў з мукі; назвы страў з бульбы; назвы страў з мяса, сала і рыбы; назвы страў з яек; назвы страў з малака; назвы каш з зерня; назвы страў з агародніны; **в)** назвы рэдкіх (негустых) страў (бел. 228; укр. 119).

3. Генетычная, тыпалагічная, арэальная блізкасць беларускай і ўкраінскай моў абумоўлівае колькаснае (1649 беларускіх дыялектных лексем і 1137 украінскіх) і структурна-сістэмнае падабенства дыялектных найменняў страў: аб гэтым сведчаць выпадкі міжмоўных супадзенняў (бел. *каша'нка* 'крываяная каўбаса' (Брэстчына) і ўкр. *каша'нка* 'крываяная каўбаса' (заходнепалескія гаворкі Украіны)); міжмоўнай полісеміі (бел. *ко'ржык* 'праснак, перапечка' (паўночна-заходнія гаворкі); укр. *ко'ржык* 'праснак', 'дранік' (заходнепалескія гаворкі)); міжмоўнай аманіміі (бел. *хало'дніца* 'неўрадлівая, сівога колеру глеба' (паўночна-заходнія гаворкі); укр. *холо'дніца* 'халадзец' (заходнепалескія гаворкі)). Ступень распаўсюджанасці міждыялектнай і ўнутрыдыялектнай сінаніміі ў межах разгледжаных лексіка-семантычных палёў у цэлым падобная ў дыялектах абедзвюх моў і не супадае толькі на ўзроўні асобных падгруп (напрыклад, зафіксавана 148 беларускіх і 16 украінскіх дыялектных назваў бліноў, 87 украінскіх і 37 беларускіх назваў несалодкіх хлебабулачных вырабаў). На ніжэйшых узроўнях іерархіі адрозніваецца і адваротная характарыстыка – ступень кансалідаванасці дыялектных назваў канкрэтнай стравы (бел. *гарбузя'нка*

‘каша з гарбузоў з прасянымі крупамі’ (цэнтральныя і паўночна-заходнія гаворкі)), а таксама ступень распаўсюджанасці міждыялектнай полісеміі (бел. *гру'ца* ‘каша з ячменных круп’ (Брэстчына), *гру'ца* ‘ячменныя крупы’ (сярэднебеларускія гаворкі)) і міждыялектнай аманіміі (бел. *млін* ‘блін’ (сярэднебеларускія гаворкі), ‘млын’ (палескія гаворкі)).

4. Найбольш распаўсюджаныя мадэлі семантычнай арганізацыі полісемантаў у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах, адно са значэнняў якіх – ‘назва стравы’, наступныя: **а)** ‘страва 1’ – ‘страва 2’ (бел. *драчо'на* ‘блін з дранай бульбы’, ‘ляпёшка з пшанічнай мукі з яйцамі і салам або маслам’ – Магілёўшчына); **б)** ‘страва’ – ‘не страва’ (бел. *танту'ха* ‘тоўчаная вараная бульба, камы’, ‘ступа’ – Магілёўшчына; укр. *голосьцьо'б* ‘посны боршч ці суп’, ‘напалову апрануты чалавек’ – Сумшчына); **в)** ‘зыходны прадукт’ – ‘страва’ (укр. *бульманя'ник* ‘бульбіна’, ‘печаны корж з мукі, змешанай з бульбай’ – бойкаўскія гаворкі).

5. Найбольш распаўсюджаныя спосабы матывацыі найменняў страў у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў наступныя: **а)** паводле назвы зыходнага прадукту (бел. *аўся'нка* ‘каша з аўсяных круп’ (Гродзеншчына); укр. *картопля'нец* ‘блін, прыгатаваны з дранай бульбы’ (заходнепалескія гаворкі)); **б)** паводле спосабу прыгатавання (бел. *вы'скрабачка* ‘маленькая булачка хлеба, спечаная з рэшткаў цеста’ (сярэднебеларускія гаворкі); укр. *зави'ванец* ‘від пірага, рулет’ (букавінскія гаворкі)); **в)** паводле знешняга выгляду (бел. *грыбо'к* ‘дамашняе печыва з пшанічнай мукі ў форме грыба’ (сярэднебеларускія гаворкі); укр. *шпа'ла* ‘доўгі хлеб, які выпякаецца ў формах’ (палескія гаворкі)).

6. У дыялектах беларускай і ўкраінскай моў існуе невялікая колькасць назваў страў, якія гатуюцца спецыяльна ў абрадавых мэтах (напрыклад, *бабіна каша*, *каравай*, *коліва*, *куця* – у сямейнай абраднасці, *коліва*, *каліта*, *галёпы*, *жаваранкі*, *храсты* – у каляндарнай). Такія лексемы могуць выкарыстоўвацца пры апісанні розных абрадаў (бел. *бо'нда* ‘пірог для памінальнага стала’, ‘пірог, які пяклі да свята Вялікадня’ (паўночна-заходнія гаворкі); укр. *кола'ч* ‘святковы вясельны калач’, ‘калядны калач’ (гуцульскія гаворкі)), называць абрадавыя і неабрадавыя стравы (бел. *пота'нцы* ‘ежа з салодкага малака, у якое накрышаны хлеб’, ‘памінальная страва’ (Тураўшчына); укр. *корова'й* ‘вялікая баханка хлеба’, ‘вялікая баханка хлеба, спечаная на вяселле’ (бойкаўскія гаворкі)), называць розныя стравы аднаго абраду (бел. *ба'біна каша* ‘каша’, ‘ячня’; укр. *ко'ливо* ‘абрадавая страва на памінках: вараная пшаніца, запраўленая мёдам або цукрам’, ‘абрадавая страва на памінках: парэзаны на дробныя кавалкі белы хлеб’ (гуцульскія гаворкі)). Адзіны фактар, які кансалідуе іх семантыку, – сімвалічная функцыя.

Асабісты ўклад суіскальніка

Дысертация з’яўляецца самастойным навуковым даследаваннем, якое адпавядае пастаўленым задачам. Асноўныя палажэнні і вынікі работы атрыманы аўтарам самастойна на аснове аналізу і супастаўлення дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў.

Апрабацыя вынікаў дысERTAцыі

Вынікі даследавання, уключаныя ў дысертацию, былі прадстаўлены на міжнародных і рэспубліканскіх навукова-практычных канферэнцыях: Міжна-

роднай навукавай канферэнцыі “Граматычны лад беларускай мовы. Шляхі гістарычнага развіцця і сучасныя тэндэнцыі” (Мінск, 29–30 кастрычніка 2007 г.), VIII Міжнароднай навукавай канферэнцыі “Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай” (Мінск, 1–3 лістапада 2007 г.), IV Міжнароднай навукавай канферэнцыі “Фальклорная спадчына Р. Шырмы і Г. Цітовіча: вопыт збіральніцкай, навукавай і папулярызатарскай дзейнасці ў кантэксце праблем адраджэння традыцыйнай культуры вёскі” (Мінск, 29–30 лістапада 2007 г.), Міжнароднай навукавай канферэнцыі “Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы” (Мінск, 20–21 сакавіка 2008 г.), Першай рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі “Ідэі. Поіскі. Рэшэння” (Мінск, 28 сакавіка 2008 г.), Міжнароднай навукавай канферэнцыі “Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы” (Мінск, 15–16 красавіка 2008 г.), Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Восточные славяне: историческая и духовная общность” (Гомель, 15–16 красавіка 2008 г.), XVII Міжнароднай навукавай канферэнцыі “Язык и культура” (Кіеў, 23–27 чэрвеня 2008 г.), VI Супруноўскіх чытаннях “Славянские языки: аспекты исследования” (Мінск, 5–6 снежня 2008 г.), Міжнароднай канферэнцыі “Трэці чтэння, посвященные памяти проф. В.А. Карпова” (Мінск, 13–14 сакавіка 2009 г.).

Апублікаванасць вынікаў дысертацыі

Вынікі даследавання адлюстраваны ў 15 публікацыях аўтара: 6 артыкулах у навуковых часопісах (аб’ём – 3,4 аўтарскага аркуша), 2 артыкулах у зборніках (аб’ём – 0,6 аўтарскага аркуша), 7 матэрыялах навуковых канферэнцый (аб’ём – 1,4 аўтарскага аркуша). Усе публікацыі выкананы суіскальнікам без сааўтараў. Агульны аб’ём апублікаваных матэрыялаў складае 5,4 аўтарскага аркуша.

Структура і аб’ём дысертацыі

Дысертацыя складаецца са спісу прынятых скарачэнняў, уводзін, агульнай характарыстыкі работы, дзвюх глаў, заключэння, бібліяграфічнага спісу, чатырох дадаткаў. Агульны аб’ём работы – 360 старонак (з якіх спіс умоўных скарачэнняў займае 5 старонак, 10 табліц – 5,5 старонкі, 14 рысункаў – 10 старонак, дадаткі, змешчаныя ў асобным томе, – 199 старонак). Колькасць выкарыстаных бібліяграфічных крыніц – 269.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

Першая глава “**Асноўныя праблемы вывучэння дыялектнай прадметнай лексікі**” складаецца з пяці раздзелаў.

Раздзел “**Дыялектныя асаблівасці беларускай і ўкраінскай моў**” падзяляецца на падраздзелы “Асноўныя паняцці сучаснай дыялекталогіі”, “Дыялектнае чляненне беларускай мовы”, “Дыялектнае чляненне ўкраінскай мовы”, “Сістэмна-семантычныя адносіны ў лексіцы дыялектнай мовы”, у якіх разглядаюцца неабходныя паняцці дыялекталогіі і лексікалогіі.

У раздзеле “**Асноўныя паняцці этналінгвістыкі**” асвятляюцца ключавыя пытанні гісторыі і сучаснага стану этналінгвістыкі, аналізуецца дзейнасць асноўных этналінгвістычных школ, працы этналінгвістаў Беларусі і Украіны.

Раздзел “**Дыялектныя назвы страў беларускай і ўкраінскай моў у этналінгвістычным аспекце**” прысвечаны назвам страў, якія выкарыстоўваюцца ў традыцыйных святах сямейнай і каляндарнай абраднасці беларусаў і ўкраінцаў. Адзначым, што ўжыванне спецыяльных страў уласціва ўсім святам сямейнай абраднасці, у адрозненне ад каляндарных святаў. У дысертацыі згаданы толькі тыя свята каляндарнай абраднасці беларусаў і ўкраінцаў, ужыванне пэўных страў падчас якіх лічыцца неабходнай умовай. Асноўнымі найменнямі традыцыйных страў сямейнай абраднасці з’яўляюцца: бел. *бабіна каша, бабіна курыца, бліны, калыва, канун, каравай, каша, кашка, кашыца, куця, кутя, куця, куцьця, паляніца, пыляніца, сята, яечня*; укр. *бочка, канун, каша, кашка, кашечка, кашуня, коливо, коровай, кутя, мандрычка, млинці, сита, сирець*. Назвы страў, спажыванне якіх характэрна для святаў каляндарнага абрадавага цыклу, наступныя: бел. *бітка, барона, бліны, варэнік, верэнік, галёпа, камы, каравай, паска, перапёлка, пісанка, прошча, рагавік, хрэсьень, хрэсьнік* і інш.; укр. *балабух, балабуха, балабушка, балабушок, бапка, битка, дора, жайворонок, жайвурунок, калата, калита, калитина, калитка, китя, коровай, крачун, млинці, папушник, перепічка, перепляка, писанка, хлібиць* і інш.

Агульнасцю культурна-гістарычнага існавання беларускага і ўкраінскага народаў тлумачыцца наяўнасць назваў страў, аднолькавых для абрадавых комплексаў беларусаў і ўкраінцаў. Пры гэтым адна і тая ж страва, напрыклад, бліны, можа ўжывацца падчас розных каляндарных і сямейных абрадаў. Рытуальнае спажыванне бліноў характэрна для памінальнага абраду. На Масленіцу бліны для частавання памерлых продкаў пакідаліся на ноч: у беларусаў – на вакне, ва ўкраінцаў – на покуці. Акрамя таго, на Дзяды – адзін з найважнейшых дзён ў гадавым памінальным цыкле беларусаў – абавязковай стравай таксама лічацца бліны. Спарадычна на тэрыторыі Беларусі бліны выкарыстоўваліся і на адным з этапаў вясельнага абраду: пасля першай шлюбнай ночы маці маладой частавала маладога блінамі. Сімволіка бліноў надзвычай багатая: блін сімвалізуе маладое веснавое сонца, працяг жыцця, здароўе, новы ўраджай і г.д. [2; 3; 7; 15].

У раздзеле “**Методыка даследавання дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў**” абгрунтоўваецца выбар метадаў даследавання дыялектнай прадметнай лексікі, якія прымяняюцца ў дысертацыі.

Назвы страў, прааналізаваныя ў дысертацыі, былі вылучаны шляхам суцэльнай выбаркі з дыялектных слоўнікаў беларускай і ўкраінскай моў (1649 беларускіх лексем і 1137 украінскіх), прыцягваўся таксама матэрыял дыялектных атласаў беларускай і ўкраінскай моў і асобныя навуковыя даследаванні (для захавання адзінага падыходу гэты матэрыял выкарыстоўваўся як дадатковы). Зроблена выбарка назваў страў з тлумачальных слоўнікаў беларускай і ўкраінскай моў з мэтай дыферэнцыяцыі літаратурных і дыялектных лексем. Абраныя словы класіфікаваны ў адпаведнасці са слоўнікавымі дэфініцыямі. Паколькі сукупнасць дыялектных найменняў страў у беларускай і ўкраінскай мовах разглядаецца як сістэма, то падчас аналізу адзінак ў межах груп і падгруп асабліва ўвага надаецца менавіта іх сістэмна-структурным характарыстыкам і ўзаемаадносінам. Падрабязна аналізуюцца выпадкі ўнутрыдыялектных, міждыялектных і дыялектна-літаратурных сістэмных адносін (полісеміі, аманіміі,

сінаніміі), вызначаюцца ўстойлівыя мадэлі арганізацыі значэнняў полісемантаў і спосабы матывацыі дыялектных назваў страў. У межах кожнай з падгруп праведзена міжмоўнае беларуска-ўкраінскае супастаўленне.

Такі ракурс даследавання дазваляе прааналізаваць назвы канкрэтных страў у дыялектах адной мовы, колькасныя і якасныя суадносіны такіх найменняў, суадносіны з адпаведнымі назвамі літаратурнай мовы (калі ёсць), а таксама параўнаць даныя дзвюх моў.

У раздзеле **“Праблемы тыпалогіі дыялектных назваў страў”** прыводзяцца прынцыпы тыпалогіі найменняў страў. Аналіз дэфініцый назваў страў у дыялектных слоўніках беларускай і ўкраінскай моў даў магчымасць вызначыць кампаненты значэння, рэlevantныя для іх тыпалогіі: **а)** асноўны зыходны прадукт (мука / мяса / сала / рыба / бульба / яйка / малако / крупы / агародніна); **б)** кансістэнцыя (густыя / рэдкія (негустыя)); **в)** ступень складанасці прыгатавання (простыя / складаныя); **г)** спосаб спажывання (сырыя / смажаныя (вараныя)); **д)** тэмпература спажывання (гарачыя / халодныя); **е)** час спажывання (снеданне / абед / вячэра). Аналіз кампанентаў лексічнага значэння дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў прыводзіць да высновы, што групы назваў страў могуць быць створаныя толькі з улікам усіх (ці пераважнай большасці) кампанентаў значэння. На падставе вызначаных параметраў намі распрацавана комплексная тыпалогія, прыдатная для класіфікацыі назваў страў як у беларускай, так і ва ўкраінскай мове (гл. табліцу).

Табліца – Комплексная тыпалогія назваў страў

Комплексная тыпалогія назваў страў		Колькасць лексем		Колькасць лексем (у %)	
		бел.	укр.	бел.	укр.
Агульныя назвы стравы		107	46	6,5 %	4 %
Назвы густых страў	Назвы страў з мукі	489	469	29,6 %	41,2 %
	Назвы страў з бульбы	349	184	21,2 %	16,3 %
	Назвы страў з мяса, сала і рыбы	302	126	18,3 %	11,2 %
	Назвы страў з яек	65	63	3,9 %	5,5 %
	Назвы страў з малака	52	65	3,2 %	5,7 %
	Назвы каш з зерня	38	43	2,3 %	3,8 %
	Назвы страў з агародніны	19	22	1,2 %	1,9 %
Назвы рэдкіх (негустых) страў		228	119	13,8 %	10,5 %
Усяго		1649	1137	100 %	100 %

Атрыманыя даныя сведчаць аб тым, што ў беларускай і ўкраінскай мовах колькасная суаднесенасць назваў страў практычна супадае: самымі вялікімі ў абедзвюх мовах з’яўляюцца групы назваў густых страў (бел. 1314; укр. 972), самымі маленькімі – групы агульных назваў страў (бел. 107; укр. 46). У той жа час колькасць беларускіх лексем асобных груп ці падгруп у два і больш разоў пераважае ўкраінскія, напрыклад, агульныя назвы страў, назвы страў з бульбы, назвы страў з мяса, сала і рыбы; ва ўкраінскай дыялектнай мове больш лексем у групах назваў страў з малака, каш з зерня і страў з агародніны [1].

Другая глава “**Назвы страў у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах**” прысвечана аналізу абраных сістэм дыялектнай лексікі, апісанню сістэмных адносін паміж лексэмамі і параўнанню даных дзвюх моў. Глава складаецца з трох асноўных раздзелаў: “Агульныя назвы стравы”, “Назвы густых страў”, “Назвы рэдкіх (негустых) страў”.

У групу **агульных назваў страў уваходзіць** 107 беларускіх і 46 ўкраінскіх дыялектных лексем. Сістэмныя моўныя сувязі адлюстроўваюцца ў тыповых спосабах матывацыі найменняў, тыповых суадносінах розных значэнняў у межах полісемантаў, распаўсюджанні назваў дадзенай ЛСГ у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў. Сінанімічныя адносіны паміж агульнымі назвамі страў існуюць на розных узроўнях: міжмоўным (беларуска-ўкраінскім), міждыялектным (у кожнай з моў), дыялектна-літаратурным і ўнутрыдыялектным. У межах разгледжанай групы ў беларускіх дыялектах ужываецца шэраг найменняў паняцця ежа: *е'дала, е'дла, едзе'нне, едзэ'ня, е'жа, е'ства* і інш., прычым ёсць выпадкі ўнутрыдыялектнай сінаніміі (*еда', з'е'жа, стра'ва, страві'на* – палескія гаворкі) і функцыянавання аднолькавых назваў у некалькіх дыялектах (*патра'ва* – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты). Тыя ж характарыстыкі ўласцівыя і ўкраінскім недыферэнцыраваным назвам стравы, хоць іх значна менш (30 лексем): *з'і'жа, з'і'жка, і'дло, і'ство'во, і'да', і'де'ння, і'дло, і'дне, і'жа, і'ство', і'стонька, наі'док* і інш.

У згаданай групе прыкладамі дыялектна-літаратурных супадзенняў з'яўляюцца: бел. *стра'ва* – Магілёўшчына, Гродзеншчына, Тураўшчына; укр. *стра'ва* – бойкаўскія, палескія гаворкі. Адзначаныя лексемы супадаюць не толькі ў дыялектах і літаратурнай мове, але і між дыялектамі адной мовы і дзвюх блізкароднасных моў. Тыповыя мадэлі арганізацыі значэнняў полісемантаў гэтай групы выглядаюць наступным чынам: ‘страва 1’ – ‘страва 2’ (бел. *квас* ‘вараная кіслая страва’, ‘бурачны або хлебны квас’), ‘страва’ – ‘від стравы’ – ‘падвід стравы’ (укр. *лугумі'ни* ‘разнастайныя стравы’, ‘прысмакі’, ‘від салодкай стравы з рысу або маньных круп’); значэнні полісеманта звязваюцца і па асноўнай якасці (бел. *марзю'ха* ‘страва з цёртага ільнянога ці канаплянага сям’я’, ‘няўдала згатаваная страва’).

Асноўны спосаб матывацыі найменняў дадзенай групы – паводле назвы працэса харчавання. Характэрна, што ў межах гэтай групы (і некаторых іншых) ёсць найменні няўдалай, нясмачнай стравы, якіх у некалькі разоў больш, чым найменняў удалай, смачнай стравы (бел. 20 і 5 лексем, укр. – 10 і 3). Гэты факт сведчыць аб тым, што людзям уласціва ацэньваць добрае як норму, якая намінуецца менш актыўна ці не намінуецца ўвогуле, а кепскае – як адступленне ад нормы, што актыўна адзначаецца. У беларускіх дыялектах больш назваў паснай і вадкай стравы; ўкраінскімі дыялектнымі слоўнікамі ўвогуле не фіксуюцца найменні занадта кіслай і вельмі гарачай стравы [6; 13].

Група **назваў густых страў** з’яўляецца самай вялікай у прадстаўленай класіфікацыі (1314 адзінкі (79,7 %) у дыялектах беларускай мовы і 972 адзінкі (85,5 %) – ўкраінскай). У яе ўключаны групы: назвы страў з мукі (бел. 489; укр. 469); назвы страў з бульбы (бел. 349; укр. 184); назвы страў з мяса, сала і рыбы (бел. 302; укр. 126); назвы страў з яек (бел. 65; укр. 63); назвы страў з ма-

лака (бел. 52; укр. 65); назвы каш з зерня (бел. 38; укр. 43); назвы страў з агародніны (бел. 19; укр. 22).

Групу лексем са значэннем 'назвы страў з мукі' складаюць дзве асноўныя падгрупы: назвы бліноў і назвы хлеба і хлебабулачных вырабаў, кожная з якіх падзяляецца на больш дробныя падгрупы.

Назваў рознага роду бліноў (уласна бліноў, аладак, праснакоў і скавароднікаў) у дыялектах беларускай мовы ў параўнанні з украінскімі значна больш (бел. 148; укр. 16). Ва ўкраінскіх дыялектах адсутнічаюць назвы праснакоў (бел. 48 адзінак) і скавароднікаў (укр. 28 адзінак), вядомыя беларускай дыялектнай мове. Большасць назваў бліноў у дыялектах абедзвюх моў з'яўляюцца адназначнымі словамі; вылучаюцца таксама полісеманты і амонімы.

Асноўнымі мадэлямі ўзаемаадносінаў значэнняў полісемантаў з'яўляюцца: 'страва 1' – 'страва 2' (укр. *карова'ець* 'каравай', 'блін'); 'страва' – 'не страва' (бел. *сковоро'днык* 'праснак', 'чапля'). Па спосабах матывацыі лексемы дадзенай групы падзяляюцца на матываваныя назвай прадукту (бел. *гаро'хавік*; укр. *ма'нник*), інструментам прыгатавання (бел. *скаваро'дніца*), спосабам прыгатавання (бел. *рэ'зьнік*; укр. *заверту'ха*). Ёсць выпадкі ўнутрыдыялектнай сінаніміі (бел. *заві'ванец*, *налі'снік* у палескіх гаворках) і ўжывання адной і той жа назвы ў розных дыялектах (укр. *нали'сник* – паўднёва-заходні, паўднёва-ўсходні і паўночны дыялекты) [9].

Падгрупа назваў хлеба і хлебабулачных вырабаў (бел. 341; укр. 453) падзяляецца на назвы хлеба (чорнага, белага, няўдала выпечанага, агульных назваў) і назвы хлебабулачных вырабаў (салодкіх і несалодкіх). Акрамя таго, у дадзенай падгрупе вылучаецца частка лексем, якія разглядаюцца асобна. Ва ўкраінскай мове больш назваў салодкіх (бел. 109; укр. 134), несалодкіх (бел. 37; укр. 87) хлебабулачных вырабаў, іншых назваў страў з мукі (бел. 54; укр. 79).

У дадзеную групу ўваходзіць вялікая колькасць дыялектных лексем абедзвюх моў, ужывальных падчас святаў каляндарнай і сямейнай абраднасці: бел. *паляні'ца* (памінальны абрад), *галёна* (Благавешчанне); укр. *жа'йвурунок* (Саракі), *каліта'* (свята Андрэя Першапозванага) і інш.

Тыповыя спосабы матывацыі назваў хлеба і хлебабулачных вырабаў: паводле назвы прадукту (бел. *бура'чнік*; укр. *капустя'ник*); спосабу прыгатавання (бел. *наліва'йка*; укр. *плеска'ч*); знешняга выгляду (бел. *шэра'к*; укр. *шпа'ла*); пэўнай якасці стравы (бел. *гніля'ш*; укр. *підпа'лок*). Тыповыя мадэлі арганізацыі значэнняў мнагазначных слоў: 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *клёцка* 'клёцка', 'маленькая булачка'; укр. *напрі'сник* 'хлеб з прэснага цеста', 'няўдала спечаны хлеб ці пірог'), 'страва' – 'не страва' (бел. *борона'* 'барана', 'печыва на Саракі'; укр. *мела'йник* 'хлеб з кукурузы', 'крохкая парода шыфернага каменю').

У беларускіх дыялектах сярод агульных назваў хлеба ёсць унутрыдыялектная сінанімія і выпадкі ўжывання адной лексемы ў розных гаворках; асабліва часта выкарыстоўваецца лексема *бо'нда*.

Ва ўкраінскіх дыялектах пашыраны словаўтваральныя і фанетычныя варыянты: *хліб*, *хлеб*, *хлі'бчик*, *хлі'бчикок*, *хліб'я'*, *хлібена'*, *хлібень'*, *хліби'на*, *хліби'ня*, *хлі'биць*, *хлібінча'*, *хлібу'сь*; *бо'хан*, *бо'хун*, *бахо'нька*, *бо'ханка*, *боха'нка*, *бохо'нька*, *бохо'нка*, *боху'нка*, *бо'ханець*, *бо'ханиць*.

У дадзенай групе фіксуюцца выпадкі міжмоўнай полісеміі (бел. *пiро'г* ‘здобнае печыва з начынкай’; укр. *пiрі'г* ‘здобнае печыва з начынкай’, ‘белая паляніца’, ‘варэнік’) і міжмоўнай аманіміі (укр. *кулі'тка* ‘баханка хлеба’, ‘хлеб, які вырабляюць з цеста, змочанага вадой перад выпечкай’; бел. *кулі'тка 1* ‘баханка хлеба’, *кулі'тка 2* ‘звязка льну’), а таксама міждыялектнай полісеміі (бел. *курачо'к* ‘маленькая баханачка хлеба з аскробкаў цеста’ – сярэднебеларускія гаворкі, *курачо'к* ‘маленькая баханачка хлеба’, ‘камячок цеста, які пакідалі ў хлебнай дзяжы для закваскі’, ‘баханачка хлеба, якую дарылі’ – паўночна-заходнія гаворкі; укр. *бу'лка* ‘круглая булка’ – гуцульскія гаворкі, *бу'лка* ‘булка хлеба’, ‘хлеб з пшанічнай мукі’ – заходнепалескія гаворкі) і міждыялектнай аманіміі (бел. *бо'нда* ‘баханка хлеба’, ‘праснак’, ‘пірог, белая булка’ – сярэднебеларускія гаворкі; *бо'нда 1* ‘баханка хлеба’, ‘малы хлябок, спечаны на скаварадзе’, ‘блінец з дрэннай бульбы’; *бо'нда 2* ‘пасаг’, ‘дзіця, народжанае да замужжа’ – паўднёва-заходні дыялект) [4; 11].

У межах групы назваў страў з бульбы асобна разглядаюцца: назвы страў з дрэннай бульбы (назвы бліноў, аладак (бел. 63; укр. 64); каш (бел. 37; укр. 14); клёцак (бел. 31; укр. 9)), варанай (нятоўчанай (бел. 75; укр. 9) і тоўчанай (назвы каш (бел. 63; укр. 55); піражкоў, аладак, перапечак (бел. 23; укр. 22)), смажанай (бел. 21; укр. 2), тушанай (бел. 11; укр. 0), печанай (бел. 15; укр. 1) бульбы. Вылучаецца і падгрупа *іншыя назвы страў з бульбы* (бел. 10; укр. 8), куды ўваходзяць лексемы, якія немагчыма аднесці ні да адной падгрупы. Найбольшае несупадзенне колькасці кампанентаў у абедзвюх мовах назіраецца сярод назваў страў з нятоўчанай варанай бульбы (75 беларускіх лексем – 9 украінскіх). Больш як у два разы перавышаюць колькасць сваіх украінскіх адпаведнікаў беларускія назвы каш і клёцак з дрэннай бульбы і больш як у дзевяць разоў – назвы страў са смажанай і печанай бульбы. У дыялектных слоўніках украінскай мовы не зафіксавана намінацый страў з тушанай бульбы, у той час як у беларускай мове існуе 11 дыялектных лексем, якія называюць гэтую страву.

Па спосабах матывацыі лексемы дадзенай падгрупы падзяляюцца на нематываваныя (укр. *блін*), матываваныя назвай асноўнага прадукту (бел. *бульбо'вікі*; укр. *карто'пля*), спосабам прыгатавання (бел. *смажо'нікі*; укр. *товкани'ця*). Значэнні полісэмантаў падгрупы назваў страў з бульбы арганізаваныя па мадэлях: ‘страва 1’ – ‘страва 2’ (укр. *пля'цок* ‘корж з прэснага цеста’, ‘блін з дрэннай бульбы’), ‘страва 1’ – ‘страва 2’ – ‘страва 3’ (бел. *камы'* ‘галушкі’, ‘бульбяная каша, прыпраўленая салам ці тлушчам’, ‘клёцкі, начыненыя мясам’), ‘прадукт’ – ‘страва’ (укр. *бульманя'ник* ‘бульбіна’, ‘печаны корж з мукі, змешанай з бульбай’), ‘страва’ – ‘не страва’ (бел. *тапту'ха* ‘тоўчаная вараная бульба, камы’, ‘ступа’). Сярод лексем разгледжанай падгрупы сустракаюцца супадзенні ў дыялектах беларускай і ўкраінскай моў (*пля'цок*), у розных гаворках аднаго дыялекту (укр. *баланда'* (гаворкі сярэдняга і ўсходняга Палесся)) і ў асобных дыялектах у межах адной мовы (бел. *ба'ба* (паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты)). У разгледжанай падгрупе лексем шырока распаўсюджана ўнутрыдыялектная сінанімія, напрыклад, *бульбо'вник*, *деруне'ць*, *дранки'*, *картопля'ник*, *картохля'ник*, *картофля'к*, *картохльо'ви* *пля'цок*, *терту'шок*, *тертю'х* – у заходнепалескіх гаворках Украіны.

У падгрупе назваў страў з бульбы ёсць выпадкі міжмоўнай полісеміі (бел. *со'лянка* 'вараная пасолёная бульба', 'сальніца'; укр. *со'лянка* 'вараная бульба, палітая шкваркамі і тлушчам') і міжмоўнай аманіміі (бел. *дзеру'н* 'дранік'; укр. *деру'н 1* 'дранік', *деру'н 2* 'туман'), а таксама міждыялектнай полісеміі (укр. *тертю'х* 'блін з дранай бульбы' – заходнепалескія гаворкі; *тертю'х* 'блін з дранай бульбы', 'корж, спечаны з дранай бульбы' – гуцульскія гаворкі) і міждыялектнай аманіміі (бел. *дра'нка* 'бабка, страва з дранай бульбы' – Магілёўшчына; *дра'нка 1* 'бабка з цёртай бульбы', *дра'нка 2* 'шчапаная гонта' – Гродзеншчына) [10].

У падгрупе назваў страў з мяса, сала і рыбы (бел. 302; укр. 126) асобна вылучаюцца назвы страў, якія спажываюцца ў сырым і гатаваным выглядзе, прычым калі сярод найменняў страў з мяса і сала значна больш тых, якія спажываюцца ў смажаным ці вараным выглядзе, то ў назвах страў з рыбы ў абедзвюх дыялектных мовах пераважаюць назвы страў з сырой рыбы.

У падгрупе назваў страў з мяса, сала і рыбы ёсць супадзенні дыялектна-літаратурныя (бел. *са'ла*, *вяндлі'на*; укр. *са'ло*, *бужени'на*), міждыялектныя (укр. *ки'ка* 'мяса, сала' – паўночны і паўднёва-ўсходні дыялекты), унутрыдыялектныя (бел. *дрыгва'* 'халадзец' – розныя гаворкі паўднёва-заходняга дыялекту), міжмоўныя (*каша'нка* 'крывая каўбаса'). Прыкладам унутрыдыялектных сінанімічных адносінаў з'яўляюцца: укр. *силе'ниць*, *селеде'ць*, *силе'ць* 'саладзец' – заходнепалескія гаворкі.

Асноўныя мадэлі арганізацыі значэнняў полісемантаў наступныя: 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *антрабя'нка* 'каўбаса з вантробаў', 'страўнік, начынены вантробамі'); 'страва 1' – 'страва 2' – 'страва 3' (укр. *ю'шка* 'суп на мясным бульёне', 'кавалак мяса', 'расол'); 'прадукт' – 'страва' (укр. *пелю'стка 1* 'капусны ліст', 'зваранае капуснае лісце з мясным фаршам'); 'страва' – 'не страва' (бел. *шкілёнда* 'тоўстая каўбаса, зробленая з вантробаў, крыві, мяса і іншых дадаткаў', 'пра тоўстага непаваротлівага чалавека').

У падгрупе назваў страў з мяса, сала і рыбы ёсць выпадкі міжмоўнай полісеміі (укр. *кубаса'* 'каўбаса', 'тлушч з печанага сала'; бел. *кубаса'* 'каўбаса', 'печанае на патэльні сала або сала з кавалкамі мяса' – паўночна-заходнія гаворкі) і міжмоўнай аманіміі (укр. *холо'дница* 'халадзец'; бел. *хало'дніца 1* 'халадзец', *хало'дніца 2* 'неўрадлівая, сівога колеру глеба'), а таксама міждыялектнай полісеміі (бел. *са'дла* 'сала' – паўднёва-заходні дыялект, *са'дла* 'сала', 'здор' – паўночна-ўсходні дыялект) і міждыялектнай аманіміі (бел. *мача'лка* 'мачанка' – паўднёва-заходні дыялект; *мача'лка 1* 'мачанка; *мача'лка 2* 'вехаць' – паўночна-ўсходні дыялект).

Па спосабах матывацыі лексемы дадзенай групы могуць быць нематываваныя (укр. *са'ло*, *ковбаса'*), матываваныя назвай прадукту (бел. *кішка'*, *крупя'нка*) і спосабам прыгатавання (укр. *калату'ша*, *засту'да*).

У падгрупу назваў страў з яек (бел. 65; укр. 63) уключаны не толькі назвы розных відаў яечні, але і назвы ўласна яек. Акрамя таго, у дыялектах беларускай мовы назвы яечні ў залежнасці ад яе віда падзяляюцца на: агульныя назвы (*яе'шня*, *яе'чня*); назвы яечні з разбоўтаных яек (*балту'шка*, *балту'ха*); назвы яечні з неразбоўтаных яек (*цалкаву'ха*, *бо'сая яе'шня*); назвы яечні, прыгата-

ванай ў чыгуне ў печы (*баўтала'нка*). У дыялектных слоўніках украінскай мовы ў большасці выпадкаў такое размежаванне не праводзіцца. Дыялектныя назвы яек (бел. 28; укр. 44) падзяляюцца на агульныя назвы яек, назвы яек неналежанай якасці (малога памеру, са слабой шкарлупой або зусім без яе, сапсаваных), назвы велікодных яек.

Сярод лексем разгледжанай падгрупы зафіксаваны выпадкі ўнутрыдыялектных (бел. *бі'тка* – Тураўшчына і Брэстчына; укр. *я'йца цалко'м* – Палессе), міждыялектных (бел. *яе'шня* – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты), міжмоўных (бел. *бі'тка*; укр. *би'тка*), дыялектна-літаратурных (бел. *яйцо'*; укр. *пи'санка*) супадзенняў. Фіксуюцца выпадкі міжмоўнай полісеміі (бел. *Пі-са'нка* ‘велікоднае яйка, размалёванае фарбамі’; укр. *пи'санка* ‘велікоднае пафарбаванае яйка’, ‘арнамент на глечыку’) і міжмоўнай аманіміі (укр. *би'тка* ‘разбітае ці надбітае яйка ў гульні на Вялікдзень’, ‘назва гульні на Вялікдзень’; бел. *бі'тка 1* ‘варанае пабітае яйка’, *бі'тка 2* ‘вялікая суконная хустка’, *бі'тка 3* ‘ахапак сухога лёну, вынесенага за адзін раз для апрацоўкі’), а таксама міждыялектнай полісеміі (бел. *грыбо'к* ‘яечня нахштальт перапечкі’ – палескія гаворкі; *грыбо'к* ‘амлет’, ‘запяканка з тварагу’ – паўночна-заходнія гаворкі) і міждыялектнай аманіміі (бел. *яйцо'* ‘яйцо’ – Гродзеншчына і Магілёўшчына; *яйцо' 1* ‘яйцо’, *яйцо' 2* ‘назва гульні ў мяч’ – Палессе).

Сінанімія ў межах дадзенай групы праяўляецца ў лексемах, якія называюць сапсаваныя яйкі: бел. *баўту'н*, *вы'левак*, *злі'вак*, *зно'сак*; укр. *бовт*, *бовту'н*, *ви'ликов*, *зно'сок*, *ро'збовток*.

Тыповай мадэллю адносінаў паміж значэннямі полісманта з’яўляецца ‘страва 1’ – ‘страва 2’ (бел. *лату'шнік* ‘амлет з яек, малака і пшанічнай мукі’, ‘бабка з дрэннай бульбы’). Па спосабах матывацыі лексемы падгрупы падзяляюцца на нематываваныя (бел. *іцэ'*; укр. *а'йко*), матываваныя спосабам прыгатавання (бел. *баўту'шка*; укр. *смажени'ця*), пэўнымі дзеяннямі (бел. *піса'нка*; укр. *кра'шанка*), назвай зыходнага прадукту (бел. *яе'жня*; укр. *їс'шня*).

Уласна яйка і стравы з яго з’яўляюцца асноўнымі стравамі, якія выкарыстоўваюцца падчас пэўных абрадавых дзеянняў на Вялікдзень, радзіны і на розных этапах вяселля [5; 8; 14].

Падгрупа назвы страў з малака (бел. 52; укр. 65) уключае назвы тварагу, смятаны, масла, сыру і назвы страў з некалькіх відаў малочных прадуктаў.

Па спосабах матывацыі лексемы падзяляюцца на нематываваныя (бел. *ма'сла*; укр. *сир*), матываваныя спосабам прыгатавання (бел. *во'дкідок*; укр. *колоту'ха*), месцам знаходжання (бел. *вэрх*; укр. *верхнина'*). Тыповыя мадэлі арганізацыі мнагазначных слоў: ‘страва 1’ – ‘страва 2’ (бел. *сміта'на* ‘смятана’, ‘мачанка, прыгатаваная з цёртых канпель’); ‘страва’ – ‘не страва’ (укр. *бара'нчик* ‘традыцыйны выраб з авечага сыру’, ‘баран (жывёла)’); ‘страва’ – ‘не страва 1’ – ‘не страва 2’ (бел. *вэрх* ‘вяршок, смятанка’, ‘верх, верхняя частка (дрэва, хаты і інш.)’, ‘вядучая каманда ў гульні’); ‘страва 1’ – ‘страва 2’ – ‘страва 3’ (укр. *кола'ч* ‘плеценая булка’, ‘святочны калач (вясельны, калядны)’, ‘кальцо сыру’); ‘страва 1’ – ‘страва 2’ – ‘страва 3’ – ‘страва 4’ (укр. *мо'чалка* ‘адвар з мяса, у які макалі хлеб’, ‘топленае малако, заквашанае смятанаю’, ‘тварог са смятанаю’, ‘мяса з мукою’).

Назвы каш з зерня (бел. 38; укр. 43) – падгрупа, якая ўключае галоўныя стравы сямейнай (радзінаў, пахавання) і каляндарнай (Калядаў) абраднасці як беларускага, так і ўкраінскага народаў (бел. *ба'біна ка'ша*, *ба'біна ку'ріца*, *ка'ша*, *куця'*, *куця'*, *куця'*, *куця'*, *куця'*; укр. *ка'ша*, *куця'*, *ко'ливо*).

Па спосабах матывацыі лексемы дадзенай падгрупы падзяляюцца на нематываваныя (бел. *мармі'ска*; укр. *куле'ша*), матываваныя назвай зыходнага прадукту (бел. *грача'нка*; укр. *пшун'е'нка*), спосабам прыгатавання (бел. *кала-ту'ха*; укр. *моча'нне*). Тыповымі мадэлямі арганізацыі значэнняў полісемантаў з'яўляюцца: 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *ці'лта* 'аўсяная каша', 'кісель'); 'прадукт' – 'страва' (укр. *лога'за* 'ячменныя крупы', 'каша з ячменных круп'); 'прадукт' – 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *куця'*, *куця'* 'ячменныя крупы', 'каша з ячменных круп', 'памінальная ежа'); 'страва' – 'не страва' (укр. *калапе'ця* 'каша-размазня', 'рэдкае балота').

Сярод дыялектных лексем дадзенай падгрупы ёсць міжмоўныя (*ка'ша*, *куле'ш*, *куця'*), міждыялектныя (укр. *куле'ш* – гуцульскія і палескія гаворкі), унутрыдыялектныя (бел. *гарбузя'нка* – сярэднебеларускія гаворкі; укр. *куле'ш* – палескія гаворкі), дыялектна-літаратурныя (бел. *куле'ш*, *аўся'нка*; укр. *кандьо'р*, *куця'*) супадзенні.

Назвы страў з агародніны – найменшая па колькасці падгрупа (бел. 19; укр. 22). Значэнні полісемантаў арганізаваны пераважна па мадэлі 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *капу'ста* 'квашаная капуста', 'вадкая страва з квашанай капусты'; укр. *салама'ха* 'страва: стоўчаны часнок з соллю і хлебам з дабаўленнем фасолі', 'саламаха (страва)'). Па спосабах матывацыі дыялектныя лексемы разгледжанай падгрупы падзяляюцца на нематываваныя (укр. *салама'т*), матываваныя назвай прадукту (бел. *цыбу'ля*; укр. *бураче'нка*), спосабам прыгатавання (бел. *таўку'н*; укр. *заси'панка*).

У дадзенай падгрупе вылучаюцца міждыялектныя (укр. *каплу'н* – Чаркашчына і заходнепалескія гаворкі), унутрыдыялектныя (укр. *товку'н* – Палессе), дыялектна-літаратурныя (бел. *марцыпа'ны*, *квас*; укр. *бе'вка*) і міжмоўныя (бел. *ва'рыва*; укр. *ва'риво*) супадзенні. Фіксуюцца выпадкі міжмоўнай полісеміі (укр. *ва'риво* 'квашаная капуста, буракі і інш.'; бел. *ва'рыва* 'агародніна', 'бурачнае націнне', 'квашаная гародніна', 'вараная страва', 'вараная кіслая страва (капуста, буракі)'), а таксама міждыялектнай полісеміі (бел. *капу'ста* 'капуста', 'рэдкая страва з квашанай капусты' – паўночна-ўсходні дыялект; *капу'ста* 'капуста', 'кіслы боршч з капусты', 'квашаная капуста', 'капытнік', 'кісліца' – паўднёва-заходні дыялект) і міждыялектнай аманіміі (укр. *каплу'н 1* 'ежа, прыгатаваная з расцёртай пакрышанай зялёнай цыбулі і запраўленая алеем і соллю', 'булка з цукрам, якую запіваюць малаком'; *каплу'н 2* 'кастрыраваны пень' – паўночны дыялект; *каплу'н* 'сумесь пакрышанай цыбулі, рэдзкі і салату, палітая квасам' – паўднёва-заходні дыялект).

Група назваў рэдкіх (негустых) страў (бел. 228; укр. 119) падзяляецца на дзве часткі, прычым падгрупа назваў вараных рэдкіх страў значна пераважае па колькасных паказчыках як у беларускай, так і ва ўкраінскай дыялектных мовах. Шэраг лексем беларускай мовы, якія ўваходзяць у падгрупу назваў нявараных рэдкіх страў, намінуе традыцыйныя стравы сямейнай (*акано'м*, *акано'н*, *кана'*,

кану'н, кану'на, пота'нцы – памінальны абрад) і каляндарнай (акано'м, каплу'н, сыта' – Каляды) абраднасці.

Найбольш тыповыя мадэлі арганізацыі значэнняў полісемантаў: 'прадукт' – 'страва' (бел. *мо'рква* 'морква', 'суп з морквы'); 'страва 1' – 'страва 2': гетэранімія (укр. *кру'нник* 'кулеш', 'суп з якіх-н. круп') і гіпера-гіпанімія (бел. *пота'нцы* 'ежа з салодкага малака, у якое накрышаны хлеб', 'памінальная страва'); 'страва' – 'не страва' (бел. *халадні'к* 'накрышаная ў кіслае малако цыбуля, запраўленая смятанай', 'крыніца, халодная вада, якая выбіваецца з-пад зямлі'); 'страва 1' – 'страва 2' – 'не страва' (укр. *дзэ'ма* 'посны суп', 'адвар з бульбы ці з мяса', 'моцны пот'). Па спосабах матывацыі лексемы падгрупы падзяляюцца на нематываваныя (бел. *бэ'балы*; укр. *лату'ра*), матываваныя назвай прадукту, з якога гатуюцца (бел. *бацві'нне*; укр. *грибі'вка*), і спосабам прыгатавання (бел. *апуска'нка*; укр. *ме'шанка*).

У групе назваў рэдкіх страў фіксуюцца выпадкі міжмоўных (укр. *за'тірка* 'рэдкая страва з расцртага ў руках цеста з мукой'; бел. *заці'рка* 'зацірка'), дыялектна-літаратурных (бел. *боршч* 'боршч' – палескія гаворкі; укр. *борщ* 'боршч' – заходнепалескія гаворкі), міждыялектных (бел. *кана'* 'памінальная сыта, у якую накрышаны хлеб, сушкі' – сярэднебеларускія і палескія гаворкі; укр. *за'тірка* 'рэдкая страва з расцртага ў руках цеста з мукой' – заходневалынскія і палескія гаворкі) і ўнутрыдыялектных супадзенняў (бел. *акано'м* 'цура або крупнік на памінках' – сярэднебеларускія гаворкі; укр. *се'рбавка* 'суп' – гуцульскія гаворкі).

У разгледжанай групе зафіксаваны выпадкі міжмоўнай полісеміі (бел. *баланда'* 'страва з бульбы і проса', 'нікчэмны чалавек'; укр. *баланда'* 'нясмачная страва', 'боршч з лебяды', 'пойла для цялят') і міжмоўнай аманіміі (бел. *каплу'н* 'хлеб з вадой або з малаком', 'накрышаны хлеб, заліты кіпенем'; укр. *каплу'н 1* 'страва, прыгатаваная з хлеба, вады і солі', *каплу'н 2* 'парода пеўня з шышкападобным грэбенем'), а таксама міждыялектнай полісеміі (бел. *мурцо'ўка* 'страва з цёртага каноплянага семя, вады, хлеба, солі і алею' – Магілёўшчына, *мурцо'ўка* 'цура', 'каша з ячменных круп' – паўночна-заходнія гаворкі; укр. *ю'шка* 'бульбяны суп', 'кроў' – палескія гаворкі; *ю'шка* 'расол', 'суп на мясным булёне', 'кавалак мяса' – гуцульскія гаворкі) і міждыялектнай аманіміі (укр. *ю'шка* 'рэдкая страва', 'кроў' – заходневалынскія гаворкі; *ю'шка 1* 'бульбяны суп', 'кроў'; *ю'шка 2* 'засаўка ў коміне' – палескія гаворкі).

У беларускіх і ўкраінскіх дыялектах шырока прадстаўлена ўнутры- і міждыялектная сінанімія. Напрыклад, значэнні 'страва з пакрышанага ў квас або ваду хлеба з соллю, цыбуляй, а часам з алеем' і 'страва, прыгатаваная з хлеба, накрышанага ў малако ці ў падсоленую з алеем ваду', перадаюцца лексэмамі: *гарму'шка*, *дзю'ба*, *дзю'нка*, *жура'*, *каплу'н*, *карму'шка*, *мацыро'ўка*, *мурцы'*, *мурца'*, *мурцо'ўка*, *пата'нцы*, *пота'нцы*, *рулі'*, *цура'*, *цурганы'*, *цю'па*, *цю'нка*, *цюра* і г.д. у беларускіх гаворках і *пота'нцы*, *рулі'*, *рулі'е*, *сита'*, *пота'нці* і г.д. – у ўкраінскіх [12].

Групы назваў страў у межах раздзелаў другой главы размеркаваны па меры памяншэння колькасці лексем – такі прынцып дазваляе адразу зрабіць высновы аб колькасных характарыстыках груп і падгруп. Параўнанне сістэмнай

арганізацыі груп дае магчымасць выявіць шматлікія выпадкі міжмоўнай, літаратурна-дыялектнай, міждыялектнай сінаніміі, аманіміі, полісеміі, супадзенняў на розных узроўнях, а таксама тыповыя мадэлі адносінаў паміж значэннямі мнагазначных слоў і спосабы матывацыі найменняў страў. Вынікі такога даследавання прыведзены ў заключэнні.

Даследаванне дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў выявіла аспекты, абавязковыя пры параўнанні прадметнай лексікі блізкародных моў: міжмоўныя супадзенні, амонімы, полісеманты; аднолькавыя мадэлі полісеміі і спосабы матывацыі. Для блізкародных моў акрэсленыя параметры заўсёды будуць істотнымі, а названыя з’явы – распаўсюджанымі ў розных лексіка-семантычных групах прадметнай лексікі.

Праведзенае даследаванне можа быць выкарыстана як база для аналізу любой групы прадметнай лексікі. Акрамя таго, сабраныя дыялектныя назвы страў беларускай і ўкраінскай моў, змешчаныя ў дадатках, з’яўляюцца матэрыялам для далейшых даследаванняў асобных груп найменняў страў, а таксама назваў страў, распаўсюджаных у асобных гаворках Беларусі і Украіны.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

Комплексны аналіз дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў дазваляе зрабіць наступныя вывады.

1. Назвы страў у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў – аб’ёмныя лексічныя сістэмы, якія, у адпаведнасці з прынцыпамі апісання прадметнай лексікі, сістэматызуюцца паводле некалькіх параметраў – кампанентаў значэння, рэлевантных для іх тыпалогіі: **а)** асноўны зыходны прадукт (мука / мяса / сала / рыба / бульба / яйка / малако / крупы / агародніна); **б)** кансістэнцыя (густыя / рэдкія); **в)** ступень складанасці прыгатавання (простыя / складаныя); **г)** спосаб спажывання (сырыя / смажаныя (вараныя)); **д)** тэмпература спажывання (гарачыя / халодныя); **е)** час спажывання (снеданне / абед / вячэра). Класіфікацыя назваў страў можа праводзіцца толькі з улікам усіх (ці пераважнай большасці) кампанентаў значэння, бо асобна кожная з вылучаных характарыстык не з’яўляецца універсальнай пры сістэматызацыі лексем [1; 13].

2. Дыялектныя назвы страў беларускай і ўкраінскай моў у адпаведнасці з распрацаванай комплекснай класіфікацыяй падзяляюцца на тры асноўныя групы: **а)** агульныя назвы страў (бел. 107; укр. 46); **б)** назвы густых страў (бел. 1314; укр. 972): назвы страў з мукі; назвы страў з бульбы; назвы страў з мяса, сала і рыбы; назвы страў з яек; назвы страў з малака; назвы каш з зерня; назвы страў з агародніны; **в)** назвы рэдкіх (негустых) страў (бел. 228; укр. 119). Найбольшай па колькасці ў дыялектных слоўніках абедзвюх моў з’яўляецца група назваў густых страў, а найменшай – група агульных назваў страў.

У беларускай дыялектнай мове агульных назваў страў і назваў рэдкіх (негустых) страў існуе амаль удвая больш, чым ва ўкраінскай. Колькасць назваў бліноў з мукі, зафіксаваных у дыялектных слоўнікаў беларускай мовы, пераважае адпаведную колькасць украінскіх лексем прыкладна ў восем разоў

(бел. 148; укр. 16). Дыялектныя слоўнікі ўкраінскай мовы не фіксуюць назвы праснакоў і скавароднікаў; у беларускіх дыялектах іх колькасць складае 48 і 28 лексем адпаведна. Найменняў сыру (укр. 29; бел. 9) і несалодкіх хлебабулачных вырабаў (укр. 87; бел. 37) ва ўкраінскіх дыялектах значна больш, чым у беларускіх [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 14].

3. Генетычная, тыпалагічная, арэальная блізкасць беларускай і ўкраінскай моў абумоўлівае колькаснае (1649 беларускіх дыялектных лексем і 1137 украінскіх) і структурнае падабенства сістэм дыялектных найменняў страў. Аб гэтым сведчаць выпадкі міжмоўных супадзенняў (*каша'нка* ‘крывяная каўбаса’ – Брэстчына і *каша'нка* ‘крывяная каўбаса’ – заходнепалескія гаворкі Украіны), міжмоўнай полісеміі (бел. *ко'ржык* ‘праснак, перапечка’ – паўночна-заходнія гаворкі; укр. *ко'ржик* ‘праснак’, ‘дранік’ – заходнепалескія гаворкі) і аманіміі (укр. *холо'дница* ‘халадзец’ – заходнепалескія гаворкі; бел. *хало'дніца* ‘неўрадлівая, сівога колеру глеба’ – паўночна-заходнія гаворкі).

Ступень распаўсюджанасці міждыялектнай і ўнутрыдыялектнай сінаніміі ў межах разгледжаных лексіка-семантычных палёў у цэлым падобная ў дыялектах абедзвюх моў і не супадае толькі на ўзроўні асобных падгруп (напрыклад, 148 беларускіх і 16 украінскіх дыялектных назваў бліноў, 87 украінскіх і 37 беларускіх назваў несалодкіх хлебабулачных вырабаў). На ніжэйшых узроўнях іерархіі адрозніваецца і адваротная характарыстыка – ступень кансалідаванасці назваў канкрэтнай стравы, г.зн. яе распаўсюджанасць на тэрыторыі Беларусі або Украіны (бел. *гарбузя'нка* ‘каша з гарбузоў з прасянымі крупамі’ – цэнтральныя і паўночна-заходнія гаворкі).

Толькі ў межах асобных падгруп вар’іруецца ступень распаўсюджанасці:

а) міждыялектнай полісеміі:

бел. *курачо'к* ‘маленькая баханачка хлеба з аскробкаў цеста’ – сярэднебеларускія гаворкі, *курачо'к* ‘маленькая баханачка хлеба’, ‘камячок цеста, які пакідалі ў хлебнай дзяжы для закваскі’, ‘баханачка хлеба, якую дарылі’ – паўночна-заходнія гаворкі; *гру'ца* ‘каша з ячменных круп’ – Брэстчына, *гру'ца* ‘ячменныя крупы’ – сярэднебеларускія гаворкі;

укр. *бу'лка* ‘круглая булка’ – гуцульскія гаворкі, *бу'лка* ‘булка хлеба’, ‘хлеб з пшанічнай мукі’ – заходнепалескія гаворкі; *пля'цок* ‘корж з цеста’ – заходневалынскія гаворкі, *пля'цок* ‘дранік’ – заходнепалескія гаворкі);

б) дыялектна-літаратурнай полісеміі (беларуская лексема *ва'рыва* – паўночна-заходнія гаворкі – ‘гародніна’, ‘бурачнае націнне’, ‘квашаная гародніна’, ‘вараная кіслая страва (капуста, буракі)’ супадае са сваім літаратурным адпаведнікам толькі ў адным са значэнняў – ‘вараная страва’);

в) міждыялектнай аманіміі:

бел. *млін* ‘блін’ – сярэднебеларускія гаворкі, *млін* ‘млын’ – палескія гаворкі; *корж 1* ‘праснак’, *корж 2* ‘бясформенная нарасць’ – Тураўшчына, *корж 1* ‘праснак’, *корж 2* ‘зляжалае сена’ – паўночна-заходнія гаворкі;

укр. *каплу'н* ‘ежа, прыгатаваная з расцертай пакрышанай зялёнай цыбулі, запраўленая маслам’ (паўднёва-заходні дыялект), *каплу'н 1* ‘ежа, прыгатаваная з расцертай пакрышанай зялёнай цыбулі, запраўленая маслам’, ‘булка з цукрам,

якую запіваюць малаком', *каплу'н* 2 'кастрыраваны певень' (паўночны дыялект));

г) дыялектна-літаратурнай аманіміі (бел. *марцыпа'ны* – Тураўшчына – 'вараныя буракі', у літаратурнай мове – 'кандытарскі выраб з міндальнага цеста') [8].

4. Найбольш распаўсюджаныя ў беларускіх і ўкраінскіх дыялектах мадэлі семантычнай арганізацыі полісемантаў, адно са значэнняў якіх – 'назва стравы', наступныя:

а) 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *баха'нка* 'невялікі дамашні бохан хлеба', 'булка чорнага хлеба фабрычнага вырабу'; *драчо'на* 'блін з дрэннай бульбы', 'ляпёшка з пшанічнай мукі з яйцамі і салам або маслам'; укр. *дзя'ма* 'юшка са свежай рыбы', 'вараная рыба'; *лугумі'ни* 'розныя стравы', 'від салодкай стравы з рысу або маннай крупы');

б) 'страва' – 'не страва' (бел. *тапту'ха* 'тоўчаная вараная бульба, камы', 'ступа'; *ка'ша* 'густая страва з круп, бульбы', 'мякаць у гарбузах, дзе знаходзіцца насенне'; укр. *мела'йник* 'хлеб з кукурузы', 'крохкая парода шыфернага каменю'; *голосьцьо'б* 'посны боршч ці суп', 'напалову апрануты чалавек');

в) 'зыходны прадукт' – 'страва' (бел. *рулі'* 'бульба, якая зімуе на полі', 'бліны, аладкі, спечаныя з рулёў'; *гру'ца* 'ячменныя крупы', 'каша або суп з гэтых круп'; укр. *бульманя'ник* 'бульбіна', 'печаны корж з мукі, змешанай з бульбай'; *пелю'стка* 'капусны ліст', 'страва: зваранае капуснае лісце з мясным фаршам').

Значна радзей сустракаюцца мадэлі 'страва 1' – 'страва 2' – 'страва 3' (бел. *бу'лка* 'пшанічнае печыва дзецям', 'фабрычны пшанічны хлеб', 'баханка фабрычнага чорнага хлеба'; укр. *книш* 'пірог', 'пірог з бульбы', 'пірог з прэснага цеста'), а таксама 'страва 1' – 'страва 2' – 'страва 3' – 'страва 4' (укр. *мо'чалка* 'адвар з мяса, у які макалі хлеб', 'топленое малако, заквашанае смятанаю', 'тварог са смятанаю', 'мяса з мукою'). Фіксуюцца адзінкавыя выпадкі арганізацыі значэнняў полісемантаў па мадэлях: 'прадукт' – 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *гру'ца* 'ячменныя крупы', 'каша ці крупнік з ячменных круп', 'каша ці крупнік з сумесі круп з бобам, фасоллю ці гарохам'); 'месца, дзе рос прадукт' – 'часткі прадукту' – 'страва' – 'напой' (укр. *бурачэ'нка* 'поле, з якога сабраныя буракі', 'бурачнае націнне', 'густая страва з квашаных буракоў і грыбоў', 'самагон з буракоў'); 'расліна 1' – 'расліна 2' – 'расліна 3' – 'страва 1' – 'страва 2' (бел. *капу'ста* 'капуста (бат.)', 'капытнік', 'кісліца', 'кіслы боршч з капусты', 'квашаная капуста') і інш. [6; 8; 13].

5. Тыповыя спосабы матывацыі найменняў страў у дыялектах беларускай і ўкраінскай моў наступныя:

а) паводле назвы зыходнага прадукту (бел. *гаро'хавік* 'блін з гарохавай мукі', *аўся'нка* 'каша з аўсяных круп'; укр. *житнє'к* 'хлеб з жытняй мукі', *картопля'нец* 'блін, прыгатаваны з дрэннай бульбы');

б) паводле спосабу прыгатавання (бел. *вы'скрабачка* 'маленькая булачка хлеба, спечаная з рэшткаў цеста', *калату'шка* 'зацірка'; укр. *зави'ванец* 'від пірага, рулет', *жаре'ня* 'смажанае мяса');

в) паводле знешняга выгляду (бел. *грыбо'к 2* ‘дамашняе печыва з пшанічнай мукі ў форме грыба’; укр. *шпа'ла* ‘доўгі хлеб, які выпякаецца ў формах’).

Акрамя таго, сустракаюцца назвы страў, матываваныя інструментам прыгатавання (укр. *скаваро'днік, скавару'дник* ‘корж, спечаны з кіслага цеста на скаварадзе’), месцам знаходжання (назвы смятаны, вяршкоў: бел. *верх, вяршы'на*; укр. *верхнина', пове'рхнина*), а таксама абумоўленыя якасцю пэўнай стравы (дыялектныя назвы няўдала выпечанага хлеба: бел. *гніля'ш, ліпня'к*; укр. *глев'тя'к, зака'лець*) [6; 8; 14].

6. У дыялектах беларускай і ўкраінскай моў прадстаўлена невялікая колькасць назваў страў, якія гатуюцца спецыяльна ў абрадавых мэтах (*бабіна каша, каравай, коліва, куцця* – у сямейнай абраднасці; *коліва, каліта, галёны, жаваранкі, храсты* – у каляндарнай). Такія лексемы могуць выкарыстоўвацца пры апісанні розных абрадаў (бел. *бо'нда* ‘пірог для памінальнага стала’, ‘пірог, які пяклі да свята Вялікадня’ (паўночна-заходнія гаворкі); укр. *кола'ч* ‘святковы вясельны калач’, ‘калядны калач’ (гуцульскія гаворкі)), называць абрадавыя і неабрадавыя стравы (бел. *пота'пцы* ‘ежа з салодкага малака, у якое накрышаны хлеб’, ‘памінальная страва’ (Тураўшчына); укр. *корова'й* ‘вялікая баханка хлеба’, ‘вялікая баханка хлеба, спечаная на вяселле’ (бойкаўскія гаворкі)), называць розныя стравы аднаго абраду (бел. *бабіна каша* ‘каша’, ‘ячня’; укр. *ко'ливо* ‘абрадавая страва на памінках: вараная пшаніца, запраўленая мёдам або цукрам’, ‘абрадавая страва на памінках: парэзаны на дробныя кавалкі белы хлеб’ (гуцульскія гаворкі)). Адзіны фактар, які кансалідуе іх семантыку, – сімвалічная функцыя. Напрыклад, *куцця'* і ў памінальным, і ў калядным абрадзе сімвалізуе сувязь з продкамі, ушанаванне іх; стравы, інгрыдывентамі якіх з'яўляюцца *яйкі*, уваходзяць у вясельны і радзінны абрады і сімвалізуюць пладавітасць; *бабіна каша* – галоўная страва на радзінах – сімвал багацця, пладавітасці, а яе ўласцівасць пры гатаванні павялічвацца ў аб'ёме – пажаданне хуткага росту, павелічэння і развіцця.

Вызначаны семантычны разбег – прыналежнасць назвы адной стравы да розных абрадаў ці называнне адной лексмай абрадавай і неабрадавай стравы – назіраецца як у межах аднаго дыялекту (бел. *пота'пцы* ‘ежа з салодкага малака, у якое накрышаны хлеб’, ‘памінальная страва’ – Тураўшчына; укр. *корова'й* ‘вялікая баханка хлеба’, ‘вялікая баханка хлеба, спечаная на вяселле’ – бойкаўскія гаворкі), так і ў розных дыялектах асобнай мовы (бел. *карава'й* ‘каравай’, ‘хлеб, які пякуць на вяселле’ – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты; укр. – прыклады не зафіксаваны). Слова, якія намінуюць розныя стравы аднаго абраду, дыялектнымі слоўнікамі ўкраінскай мовы фіксуюцца рэдка (*ко'ливо* ‘абрадавая страва на памінках: вараная пшаніца, запраўленая мёдам або цукрам’, ‘абрадавая страва на памінках: парэзаны на дробныя кавалкі белы хлеб’ – гуцульскія гаворкі) і не адзначаюцца беларускімі дыялектнымі слоўнікамі ўвогуле (такія звесткі атрыманыя з этнаграфічных крыніц).

Такім чынам, дыялектныя назвы абрадавых страў і беларускай, і ўкраінскай моў могуць належаць да розных абрадаў, называць абрадавыя і неабрадавыя стравы, а таксама розныя стравы аднаго абраду [2; 3; 7; 14; 15].

Найменні страў у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах прадстаўляюць сабой сістэму, якая складаецца з трох асноўных груп (агульныя назвы стравы, назвы густых страў, назвы рэдкіх страў). У кожнай з гэтых груп вылучаюцца больш дробныя ўтварэнні. Спосабы матывацыі найменняў страў (паводле назвы зыходнага прадукту, паводле спосабу прыгатавання, паводле знешняга выгляду), а таксама мадэлі арганізацыі значэнняў полісемантаў ('страва 1' – 'страва 2', 'страва' – 'не страва', 'зыходны прадукт' – 'страва') існуюць у большасці груп і падгруп абедзвюх дыялектных моў.

Аналіз мадэлей полісеміі і спосабаў намінацыі дыялектных назваў страў у беларускай і ўкраінскай мовах дае падставу для змястоўнай лінгвістычнай інтэрпрэтацыі. У прыватнасці, на гэтым матэрыяле могуць быць выразна прайлюстраваны прынцыпы катэгарызацыі, сфармуляваныя Дж. Лакафам. Паняцці збліжаюцца на падставе прыналежнасці да адной сферы вопыту (распаўсюджана мадэль арганізацыі значэнняў полісеманта – 'страва 1' – 'страва 2' (–'страва 3'); матывацыя назвы стравы назвай зыходнага прадукту), а таксама праз самыя важныя для носбіта мовы канцэптасферы = сферы вопыту: найменне страў праз назвы раслін, сельскагаспадарчых прылад, жывёл і г.д. Ёсць прыклады рэалізацыі "прынцыпа міфа і павер'я", напрыклад, бел. *перапёлка*, *пірапёлка* 'скручаныя і звязаныя адмысловым чынам некалькі апошніх каласкоў жыта з кавалкам хлеба (часам памазанага маслам) усярэдзіне' – 'страва, названая паводле гульнёвага абрадавага дзеяння – лоўлі перапёлкі падчас дажынак'.

Характэрна, што ў межах многіх груп найменняў страў ёсць назвы няўдалай, нясмачнай стравы (пры гэтым часта адсутнічаюць назвы з процілеглым значэннем). Гэты факт звязаны з універсальіяй, якая сведчыць, што людзі ў абсалютнай большасці схільныя ацэньваць добрае як норму (яна спецыяльна не намінуецца, бо лічыцца звычайнай), а кепскае – як ненармальнае, няправільнае, на што трэба звярнуць увагу, а значыць, і знайсці асобную назву.

Рэкамендацыі па практычным выкарыстанні вынікаў

Вынікі даследавання могуць быць выкарыстаныя:

1. Пры выкладанні тэарэтычных гуманітарных дысцыплін (беларуская і ўкраінская лексікалогія, дыялекталогія, этналінгвістыка, лінгвакраіназнаўства, тэорыя камунікацыі, стылістыка, мова мастацкай літаратуры і інш.).
2. У навуковых інтэрпрэтацыях фактычнага этналінгвістычнага матэрыялу.
3. У выкладанні беларускай і ўкраінскай моў як замежных.
4. У лексікаграфічнай практыцы, у прыватнасці, пры састаўленні тэматычных дыялектных слоўнікаў і этналінгвістычных атласаў беларускай і ўкраінскай моў.
5. У тэорыі і практыцы перакладу.

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ СУІСКАЛЬНІКА ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

Артыкулы ў навуковых часопісах:

1. Валатоўская, Н.А. Праблемы тыпалогіі дыялектнай прадметнай лексікі (на матэрыяле назваў страў у паўночна-заходніх дыялектах беларускай мовы) / Н.А. Валатоўская // *Slavia Orientalis*. – Tom LVII, Nr 1. – 2008. – S. 153–168.
2. Валатоўская, Н.А. Беларускія і ўкраінскія найменні абрадавых страў: этналінгвістычны аспект / Н.А. Валатоўская // *Вестн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. – 2008. – № 2. – С. 31–34.
3. Волотовская, Н.А. Ритуальные блюда родинного и похоронного обрядов в белорусском и украинском языках / Н.А. Волотовская // *Мова і культура (навуковы журнал)*. – Кіў: Выдавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. VII (119). – С. 126–131.
4. Валатоўская, Н.А. Асаблівасці намінацыі чорнага і белага хлеба ў дыялектах беларускай і ўкраінскай моў / Н.А. Валатоўская // *Вестн. Минского гос. лингв. ун-та. Сер. 1, Филология*. – 2009. – № 4 (41). – С. 152–161.
5. Валатоўская, Н.А. Назвы яек і страў з іх у сістэме дыялектнай лексікі беларускай і ўкраінскай моў / Н.А. Валатоўская // *Вестн. Мазырскага дзярж. пед. ун-та. імя І.П. Шамякіна*. – 2009. – № 3 (24). – С. 98–104.
6. Валатоўская, Н.А. Слова са значэннем ‘страва’ ў дыялектнай лексіцы беларускай і ўкраінскай моў // *Роднае слова*. – 2009. – 10 (262). – С. 46–49.

Артыкулы ў зборніках навуковых артыкулаў:

7. Валатоўская, Н.А. Назвы хлеба і яго сімвалічнае значэнне ў вясельным абрадзе беларусаў і ўкраінцаў / Н.А. Валатоўская // *Славянские языки: аспекты исследования: сб. науч. ст. / Беларус. дзярж. ун-т*. – Минск: Изд. центр БГУ, 2009. – С. 263–268.
8. Волотовская, Н.А. Системные отношения в группе диалектных названий блюд из яиц в белорусском и украинском языках / Н.А. Волотовская // *Третьи чтения, посвященные памяти проф. В.А. Карпова, Минск, 13–14 марта 2009 г.: сб. науч. ст. / редкол.: А.И. Головня [и др.]*. – Минск: РИВШ, 2009. – С. 134–138.

Матэрыялы навуковых канферэнцый:

9. Валатоўская, Н.А. Назвы бліноў у паўночна-заходніх дыялектах беларускай мовы / Н.А. Валатоўская // *Граматычны лад беларускай мовы. Шляхі гістарычнага развіцця і сучасныя тэндэнцыі: матэрыялы Міжнарод. навук. канф., Мінск, 29–30 кастрычніка 2007 г. / Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі*. – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – С. 251–255.
10. Валатоўская, Н.А. Асаблівасці намінацыі страў з бульбы ў паўночна-заходніх дыялектах беларускай мовы / Н.А. Валатоўская // *Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф., прысвеч. 125-годдзю з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 1–3 лістап. 2007 г.*

зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2008. – С. 417–419.

11. Валатоўская, Н.А. Назвы страў з мукі ў паўночна-заходніх дыялектах беларускай мовы / Н.А. Валатоўская // Фальклорная спадчына Р. Шырмы і Г. Цітовіча: вопыт збіральніцкай, навуковай і папулярызатарскай дзейнасці ў кантэксце праблем адраджэння традыцыйнай культуры вёскі: матэрыялы IV Міжнар. навук. канф., Мінск, 29–30 лістап. 2007 г. – Мінск: Паркус плюс, 2008. – С. 25–28.

12. Валатоўская, Н.А. Назвы традыцыйных рэдкіх (негустых) страў беларусаў (на матэрыяле паўночна-заходніх дыялектаў беларускай мовы) / Н.А. Валатоўская // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы: материалы Междунар. науч. конф., Минск, 20–21 марта 2008 г.: в 2 ч.: ч 1. – Минск, 2008. – С. 231–233.

13. Валатоўская, Н.А. Асаблівасці намінацыі страў у дыялектах беларускай мовы (агульная характарыстыка) / Н.А. Валатоўская // Идеи. Поиски. Решения: материалы I Респ. науч.-практ. конф., Минск, 28 марта 2008 г.: в 2 т. / Белорус. гос. ун-т; отв. ред. Н.Н. Нижнева. – Минск: БГУ, 2008. – Т. 1. – С. 53–56.

14. Валатоўская, Н.А. Назвы страў з яек у сямейнай абраднасці беларусаў / Н.А. Валатоўская // Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 15–16 красав. 2008 г. / Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – С. 96–99.

15. Валатоўская, Н.А. Рытуальныя стравы радзіннага абраду ў беларускай і ўкраінскай мовах / Н.А. Валатоўская // Восточные славяне: историческая и духовная общность: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Гомель, 15–16 апр. 2008 г. – Гомель: Изд-во ГГУ им. Ф.Скорины, 2008. – С. 141–143.

РЭЗЮМЭ

Валатоўская Ніна Аляксандраўна

Прадметная лексіка блізкароднасных моў: семантычная арганізацыя (на матэрыяле назваў страў у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах)

Ключавыя словы: дыялектная лексема; міжмоўная, міждыялектная, дыялектна-літаратурная аманімія, сінанімія, гіпера-гіпанімія; мадэлі полісеміі; спосабы матывацыі; сямейная і каляндарная абраднасць.

Аб’ект даследавання – дыялектныя назвы страў беларускай і ўкраінскай моў, вылучаныя шляхам суцэльнай выбаркі з дыялектных слоўнікаў, дыялектных атласаў беларускай і ўкраінскай моў, а таксама асобных навуковых даследаванняў.

Прадмет даследавання – сістэмныя адносіны ў межах лексіка-семантычных палёў дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў.

Мэта даследавання – выявіць заканамернасці семантычнай арганізацыі дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў.

Метады даследавання: апісальны, супастаўляльны, статыстычны, метада кампанентнага аналізу; элементы метаду лінгвагеаграфіі і этналінгвістычнай інтэрпрэтацыі.

Навуковая навізна і значымасць атрыманых вынікаў заключаецца ў тым, што ўпершыню праводзіцца комплекснае даследаванне дыялектных назваў страў беларускай і ўкраінскай моў: вылучаюцца кампаненты значэння, рэлевантныя для тыпалогіі; распрацоўваецца класіфікацыя; аналізуюцца выпадкі міжмоўных супадзенняў і міжмоўнай полісеміі і аманіміі; выяўляюцца найбольш распаўсюджаныя мадэлі семантычнай арганізацыі полісэмантаў, тыповыя спосабы матывацыі найменняў страў, а таксама асаблівасці ўжывання асобных страў падчас пэўных абрадавых дзеянняў.

Такое комплекснае параўнанне аб’ёмных лексічных корпусаў (каля 3 тысяч адзінак) паслужыць: а) метадалагічнай асновай для аналізу іншых груп прадметнай лексікі блізкароднасных моў; б) асновай для больш дэталёвага параўнання груп і асобных назваў страў у беларускіх і ўкраінскіх дыялектах.

Практычная значымасць атрыманых вынікаў. Атрыманыя вынікі дысертцыйнага даследавання могуць быць выкарыстаныя: пры выкладанні тэарэтычных гуманітарных дысцыплін (беларуская і ўкраінская лексікалогія, дыялекталогія, этналінгвістыка, лінгвакраізназнаўства, тэорыя камунікацыі, семантыка, стылістыка, мова мастацкай літаратуры і інш.); у навуковых інтэрпрэтацыях фактычнага этналінгвістычнага матэрыялу; у выкладанні беларускай і ўкраінскай моў як замежных; у лексікаграфічнай практыцы, у прыватнасці, пры састаўленні тэматычных дыялектных слоўнікаў і этналінгвістычных атласаў беларускай і ўкраінскай моў; у тэорыі і практыцы перакладу.

РЕЗЮМЕ

Волотовская Нина Александровна

Предметная лексика близкородственных языков: семантическая организация (на материале названий блюд в белорусских и украинских диалектах)

Ключевые слова: диалектная лексема; межъязыковая, междиалектная, диалектно-литературная омонимия, синонимия, гиперо-гипонимия; модели полисемии; способы мотивации; семейная и календарная обрядность.

Объект исследования – диалектные названия блюд белорусского и украинского языков, выделенные путем сплошной выборки из диалектных словарей, диалектных атласов белорусского и украинского языков, а также некоторых научных исследований.

Предмет исследования – системные отношения в рамках лексико-семантических полей диалектных названий блюд белорусского и украинского языков.

Цель исследования – выявить закономерности семантической организации диалектных названий блюд белорусского и украинского языков.

Методы исследования: описательный, сопоставительный, статистический, метод компонентного анализа; элементы метода лингвогеографии и этнолингвистической интерпретации.

Научная новизна и значимость полученных результатов заключается в том, что впервые проводится комплексное исследование диалектных названий блюд белорусского и украинского языков: определяются компоненты значения, релевантные для типологии; разрабатывается классификация; анализируются случаи межъязыковых совпадений и межъязыковой полисемии и омонимии; определяются наиболее распространенные модели семантической организации полисемантов, типичные способы мотивации наименований блюд, а также особенности употребления отдельных блюд во время обрядовых действий. Такое комплексное сравнение объемных лексических корпусов (около 3 тысяч единиц) послужит: а) методологической основой для анализа других групп предметной лексики близкородственных языков; б) основой для более детального сравнения групп и отдельных названий блюд в белорусских и украинских диалектах.

Практическая значимость полученных результатов. Полученные результаты диссертационного исследования могут быть использованы: при преподавании теоретических гуманитарных дисциплин (белорусская и украинская лексикология, диалектология, этнолингвистика, лингвострановедение, теория коммуникации, семантика, стилистика, язык художественной литературы и др.); в научных интерпретациях фактического этнолингвистического материала; в преподавании белорусского и украинского языков как иностранных; в лексикографической практике, в частности, при составлении тематических диалектных словарей и этнолингвистических атласов белорусского и украинского языков; в теории и практике перевода.

SUMMARY

Nina A. Valatouskaya

Concrete Lexis of Cognate Languages: Semantic Organization (on the Dish Names in the Belarusian and Ukrainian Dialects)

Key words: dialectal lexeme, interlanguage, interdialectal, dialectal-literary homonymy, synonymy, hypero-hyponymy, polysemy models, ways of motivation, family and calendar ritualism.

The object of the research is dialectal dish names in the Belarusian and Ukrainian languages sampled in full from dialectal dictionaries, dialectal atlases of the Belarusian and Ukrainian languages as well as works of some researchers.

The subject of the research is system relations in the lexico-semantic fields of dialectal dish names of the Belarusian and Ukrainian languages.

The objective of the research is to define peculiarities of the organization of the system of dialectal dish names in the Belarusian and Ukrainian languages.

Methods of research: descriptive, comparative, statistical, componential analysis, elements of linguogeography method and ethnolinguistic interpretation.

The scientific novelty and significance of the results received is that it is the first complex research of dialectal dish names of the Belarusian and Ukrainian languages: the components of the meaning relevant to typology are defined; a classification is worked out; the cases of interlanguage coincidences and interlanguage polysemy and homonymy are analyzed; the most common patterns of semantic organization of polysemantic words, typical ways of motivation of dish names as well as peculiarities of using some dishes in rituals are defined.

Such a complex comparison of substantial lexical corpuses (almost 3 thousand items) will serve: a) a methodological basis for the research of other groups of concrete lexis of cognate languages; b) a basis for a more detailed comparison of groups and separate dish names in the Belarusian and Ukrainian dialects.

The practical value of the received results. The results of the research may be used in teaching theoretical humanitarian disciplines (Belarusian and Ukrainian lexicology, dialectology, ethnolinguistics, linguistic and cultural studies, communication theory, semantics, stylistics, fiction language, etc.), in scientific interpretation of empirical ethnolinguistic material, in teaching Belarusian and Ukrainian as foreign languages, in lexicographic practice, in particular, while compiling thematic dialectal dictionaries of the Belarusian and Ukrainian languages as well as ethnolinguistic dictionaries of these languages, in the theory and practice of translation.